

यदितुतर्कमते इव प्रकाशप्रकाशकयोः सुखज्ञानयोरेकात्माधिष्ठानत्वमिदं तद्वदेव युगपज्ज्ञानानुपलब्धिलिगेन सिद्धमनोनामकमात्मातिरिक्तद्रव्यांतरं अभ्युपेयतेन विना आत्मनित्यसंयोगवैजात्यसिद्धस्य का
यैवैजात्यस्योदयासंभवादिति शङ्कते किनेति ॥ १७ ॥ उत्तरमाह यदि यत्परमतप्रसिद्धं आत्मरूपं द्रव्यं सुखदुःखादिगुणानामाश्रयभूतं तत्तदेहसंश्रयणेन स्थूलसूक्ष्मशरीररूपोपाध्यालंबनेन हे
तुना अन्वितं बुद्ध्यादियुक्तं भवति आत्मनि सुखादिभानं अवस्थात्रयोपाधिकं न स्वाभाविकं अवस्थांतरगतस्य सुखादेरवस्थांतरदर्शनाभावात् ततउपाधिविशिष्टमात्मद्रव्यकरणैर्वक्ष्यमाणैरधिष्ठितं सत्भोगान्भू
क्तं तथाच श्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति यथाविधिकर्मनुरूपं ॥ १८ ॥ ज्ञानं रूपाद्याकाराधीवृत्तिः तेन तत्साधनानीन्द्रियाणि गृह्यते बुद्धिः कर्त्तादिधर्मकं विज्ञानं विज्ञानं यज्ञतनुत इति श्रु
तेः मनः सर्वबाह्यकरणानुयाहकमंतःकरणं भोगाधिकरणेदेहे एतेन विकारभाजां कर्त्तादीनां कारणत्ववचनेन तदितरदकर्त्तात्मकमधिष्ठानं विवेचितं ॥ १९ ॥ द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह मनसेति विषयस्य ग्राहकत्वेनाय

किं न गृह्णासि विषयानुयुगपत्वं महामते ॥ एतावदुच्यतां चोक्तं सर्वपन्नगसत्तम ॥ १७ ॥ सर्प उवाच यदात्मद्रव्यमायुष्मन् देहसंश्रयणान्वितं ॥ करणा
धिष्ठितं भोगानुपभुंक्ते यथाविधि ॥ १८ ॥ ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भरतर्षभ ॥ तस्य भोगाधिकरणे करणानि निबोध मे ॥ १९ ॥ मनसा तात पर्येति क्रमशो
विषयानि मान् ॥ विषयाय तनस्येन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २० ॥ तत्र चापि न रव्याघ्रमनोजंतो विधीयते ॥ तस्माद्युगपदत्रास्य ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१ ॥ स
आत्मा पुरुषव्याघ्रभ्रुवोरंतरमाश्रितः ॥ बुद्धिद्रव्येषु सृजति विविधेषु परावरां ॥ २२ ॥ बुद्धेरुत्तरकालाच वेदना दृश्यते बुधैः ॥ एष वै राजशार्दूलविधिः क्षेत्रज्ञ
भावः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिर उवाच मनसश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परं ॥ एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४ ॥

तनं स्थानं इन्द्रियं तस्येन मनसा करणेन भूतात्मा जीवः क्षेत्रज्ञात्तेन तेन द्वारेण निःसृतः क्रमश इमान् रूपादीन् पर्येति अनेन अन्यत्र मनसा अभूवनापश्यमित्याद्यनुभवस्य श्रुत्यैव प्रदर्शितत्वा न्मनोना
मव्यापकं करणं सिद्धं ॥ २० ॥ तत्रेति तच्च मनः तत्र विषयग्रहणे कर्तव्ये सति विधीयते बुद्ध्या कर्त्तव्यं व्यापाराविष्टं क्रियते ऽतो व्यापारकालभेदान्मनोयुगपद्विषयान् गृह्णातीत्यर्थः ॥ २१ ॥ बुद्धेरपि परमैर्यत्त्वमाह
बलोहं परावरां आत्मानां विषयत्वेनोत्तमाधमां कुलालश्च क्रमिव बुद्धिर्व्यापाराविष्टवमनो व्यापारयति आत्मा तु न तथेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननु बुद्धेरवकर्तृत्वेन सर्वव्यवहारनिर्वोहे सति किञ्छी बसदृशेन आत्मा त
रेणेत्याशङ्क्याह बुद्धेरिति बुद्धितदभावयोर्विदना ज्ञानं साक्षिरूपं बुधैर्योगिभिर्बुद्धेः सकाशाद्विक्ततया दृश्यते युक्त्यानुभवेन च गृह्यते एषः तेदेव ज्ञानं क्षेत्रज्ञ भावन आत्मप्रकाशको विधिर्ज्ञातज्ञापनं स्वप्रकाशमि
त्यर्थः न हिलयोदयवत्या बुद्धेरालम्ब्यं भवति कृतनाशा कृताभ्यागमप्रसंगादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २३ ॥ मनस इति बुद्धिमनसोरन्यतरस्य कर्तृत्वं कारणत्वं वास्तुकिमुभयकल्पनयेत्याशयः ॥ २४ ॥